

Баб'юк М. П.,

здобувач кафедри цивільного та трудового права
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ФОРМА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Анотація. У статті досліджується організаційно-правова форма вищого навчального закладу як юридичної особи. На основі аналізу наукових поглядів виділено чотири підходи стосовно розуміння організаційно-правової форми вищого навчального закладу. Установлено співвідношення понять «установа» й «заклад». Розкрито ознаку неприбутковості як засаду діяльності вищого навчального закладу. Окреслено коло спеціальних ознак організаційно-правової форми вищого навчального закладу відповідно до законодавства про вищу освіту.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, установа, організаційно-правова форма.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження організаційно-правової форми вищого навчального закладу (надалі – ВНЗ) зумовлюється принаймні двома факторами. По-перше, саме організаційно-правова форма ВНЗ спричинює особливості вступу його в цивільні правовідносини та визначає специфіку правового статусу ВНЗ. По-друге, історичний процес розвитку вищої освіти за часів незалежної України, особливо запровадження приватної форми власності як основи для здійснення освітньої й наукової діяльності призвели до того, що на сьогодні у сфері вищої освіти функціонують державні ВНЗ, комунальні ВНЗ, приватні ВНЗ, ВНЗ у формі приватного акціонерного товариства, ВНЗ у формі товариства з обмеженою відповідальністю тощо.

У доктринальну базу нашого дослідження покладено праці вітчизняних цивілістів, серед яких В.В. Астахов, Б.В. Деревянко, І.М. Кучеренко, Д.С. Лещенко, П.В. Нестеренко, І.М. Острівний та інші. Однак реформування законодавства про вищу освіту ставить перед наукою нові запитання.

З огляду на зазначене метою статті є встановлення особливостей організаційно-правової форми ВНЗ як юридичної особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинне законодавство передбачає, що юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, установлених законом (ч. 1 ст. 83 Цивільного кодексу України [1]). Варто врахувати, що поняття «організаційно-правова форма юридичної особи» не отримало легального визначення, а цивілістична доктрина не виробила єдиної загальноприйнятої дефініції. А тому в основу дослідження буде покладено розуміння організаційно-правової форми І.М. Кучеренко як визначеної нормами права сукупності пов'язаних між собою елементів (ознак), яка дає підставу в зовнішньому прояві вирізнити юридичну особу як особливий вид юридичної особи. Іншими словами, це певна сукупність ознак, визначених у правовій нормі: порядок створення (на підставі засновницького договору чи рішення установчих зборів); установчі документи (статут, засновницький договір, меморандум, установчий акт); права й обов'язки учасників (акціонерів, засновників), зокрема наявність чи відсутність об'єктів права власності на пай (частку, акції);

відповідальність учасників (акціонерів, засновників) за борги юридичної особи; порядок управління юридичною особою; порядок реорганізації, ліквідації юридичної особи тощо [2, с. 19].

На сьогодні організаційно-правова форма ВНЗ встановлена законодавством. Зокрема, п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» в редакції від 01 липня 2014 р. [3] зараховує ВНЗ до окремого виду установ. Попри те, що право створювати приватний ВНЗ було закріплено ще в ст. 16 Закону України «Про освіту» [4] в редакції від 23 травня 1991 р., довгий час не було нормативного передбачення вимог до організаційно-правової форми таких ВНЗ. Таке законодавче регулювання (точніше його відсутність) зумовило як подальшу правозастосовну практику, так і наукові дослідження. За відсутності заборони приватні ВНЗ створювались в організаційно-правовій формі господарського товариства. Навіть зараз в Україні значна кількість приватних ВНЗ функціонує в такій організаційно-правовій формі, переважно як товариство з обмеженою відповідальністю або приватне акціонерне товариство. Із цього приводу П.В. Нестеренко встановлено, що ВНЗ протягом століть створювалися як у формі товариств, так і в формі установ, що зумовлювалося метою й особливостями їх створення і здійснення освітньої діяльності. Автором також виявлено, що державні потреби в більшості європейських країн спричинили те, що ВНЗ на певному етапі свого історичного розвитку почали створюватися лише у формі державних установ [5, с. 9].

Спроби привести організаційно-правові форми приватних і державних (комунальних) ВНЗ до єдиного знаменника робилися в Україні ще раніше. Так, вимоги стосовно здійснення перереєстрації та зміни організаційно-правової форми приватних ВНЗ з господарського товариства на приватний заклад містилися в листі заступника Міністра освіти та науки М.Ф. Степка голові Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності від 02 березня 2005 р. № 1/П-856 [6, с. 421]. Однак такі спроби навряд чи можна визнати вдалим. На підтвердження цього варто привести рішення Господарського суду м. Києва від 26 грудня 2005 р. у справі за позовом Міжрегіональної академії управління персоналом до Міністерства освіти і науки України, у якому визнано неправомірною вимогу Міністерства освіти і науки України стосовно зміни Міжрегіональною академією управління персоналом (у формі акціонерного товариства закритого типу) організаційно-правової форми з акціонерного товариства в установу (приватний вищий навчальний заклад) [7, с. 342]. Уважаємо, що примусова реорганізації приватних ВНЗ з господарських товариств в установу є неприпустимою, оскільки позбавляє засновників (учасників) такого товариства прав на частку в статутному (складеному) капіталі товариства, на частину прибутку товариства, а також права брати участь в управлінні товариством та інших корпоративних прав. Тому виправданим є норма прикінцевих і перехідних положень Закону України «Про вищу освіту», відповідно до якої ВНЗ приватної форми власності, основані в організаційно-правовій формі то-

вариств та в інших передбачених законодавством формах, мають право або продовжувати свою діяльність у наявній організаційно-правовій формі або набути статусу приватної установи.

У доктрині цивільного права також немає єдності щодо можливої організаційно-правової форми ВНЗ. Можна виділити чотири підходи. Відповідно до першого з них, ВНЗ не тільки можна, а й доцільно створювати в формі господарського товариства. Так, Б.В. Дерев'яно вважає, що на сучасному етапі найбільш ефективними організаційно-правовими формами для ВНЗ є акціонерне товариство й товариство з обмеженою відповідальністю [8, с. 165]. Із такою позицією не можна погодитись, оскільки, з одного боку, вона вже не відповідає чинному законодавству, а з іншого – суперечить меті ВНЗ. Так, господарське товариство діє з метою отримання прибутку, тоді як ВНЗ створюється задля здійснення освітньої діяльності на засадах неприбутковості.

Представники другого підходу стверджують про можливість створювати ВНЗ не тільки у формі установи, а й у формі невідприємницького товариства. Зокрема, І.М. Острівний пропонує передбачити нову організаційно-правову форму некомерційного партнерства, яке в силу корпоративної природи потрібно зарахувати до невідприємницьких товариств [6, с. 425]. Попри те що створення ВНЗ у формі невідприємницького товариства не суперечить меті його діяльності, усе ж закріплення такої можливості, на нашу думку, є передчасним. Пояснюється це тим, що Цивільний кодекс України фактично не визначає ознаки організаційно-правової форми невідприємницьких товариств, а особливості їх правового статусу встановлюються спеціальними законодавчими актами щодо окремих видів невідприємницьких товариств.

Третій підхід отримав на сьогодні законодавче закріплення та полягає в тому, що ВНЗ повинні створюватися виключно у формі установ. Слабким місцем такої позиції є те, що вона не враховує реалії сьогодення, зокрема існування значної кількості приватних ВНЗ у формі господарських товариств. У цьому контексті, з метою захисту інтересів засновників приватних ВНЗ і розширення їхніх прав П.В. Нестеренко пропонує закріпити положення, згідно з яким засновники приватної установи отримують можливість визначати частку її майна в статуті установи та право на одержання частини майна створеного ними суб'єкта в разі його ліквідації. Це положення, на думку автора, має стати основою для подальшого розвитку приватних ВНЗ [5, с. 12].

Згідно з четвертим підходом, ВНЗ створюються в організаційно-правовій формі *sui generis*. Зокрема, В.В. Астахов висунув ідею про доцільність конструювання для всіх ВНЗ, незалежно від форми власності, особливої організаційно-правової форми – навчального закладу [9, с. 46]. Така позиція також не може бути підтримана, оскільки чинне законодавство не зараховує поняття «навчальний заклад» до окремого виду організаційно-правової форми юридичної особи, а використовує його як збірне поняття, що об'єднує юридичні особи, які діють у сфері освіти (дошкільні навчальні заклади, середні навчальні заклади, позашкільні навчальні заклади, професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади тощо).

Заслугує на увагу співвідношення понять «установа» та «заклад». Термін «установа» використовується в чинному законодавстві у двох значеннях: як організаційно-правова форма юридичної особи; як вид юридичної особи з указівкою на сферу її діяльності (науково-дослідна (науково-технічна) установа, фінансова установа тощо). Так само термін «заклад» ужи-

вається для позначення основної сфери діяльності юридичної особи (навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, заклад соціального захисту населення, військово-лікувальний заклад, військово-навчальний заклад тощо). Таке використання зумовлено передусім традицією терміновживання і призводить до парадоксальної ситуації, наприклад, коли фінансова установа утворюється переважно в організаційно-правовій формі господарського товариства, а заклад охорони здоров'я може створюватися у будь-якій організаційно-правовій формі.

Таке неоднозначне застосування законодавчих термінів стає причиною різних наукових поглядів. Одні науковці вважають, що установа й заклад становлять одну організаційно-правову форму, оскільки створюються завдяки виділенню майна їхніх засновників [10, с. 61-63]. Інші ж переконані, що заклад є самостійною організаційно-правовою формою з притаманними йому ознаками: мета діяльності закладу визначається статутом; створюється він будь-якими суб'єктами цивільних відносин; управління здійснює засновник у порядку, визначеному статутом і нормативно-правовими актами; фінансування закладу покладено на засновника, заклад несе самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями, а в разі недостатності майна настає субсидіарна відповідальність для його засновника; у разі ліквідації закладу майно передається засновнику [2, с. 94]. Уважасмо, кожен із зазначених підходів потребує уточнення. Коли йде мова про організаційно-правову форму, то поняття «установа» й «заклад» співвідносяться між собою як категорії загального та окремого, тобто заклад (у тому числі ВНЗ) потрібно розглядати не як окрему організаційно-правову форму, а як різновид установи, специфіка якого зумовлена особливостями сфери основної діяльності.

Розкриваючи основні ознаки установи як організаційно-правової форми ВНЗ, варто дослідити порядок її створення. При цьому необхідно брати до уваги, що законодавством дозволяється створювати ВНЗ як юридичну особу приватного або публічного права. Ні чинне законодавство, ні доктрина не виробили чітких критеріїв розмежування юридичних осіб на осіб публічного та приватного права. Окремі науковці за основу такого поділу беруть сферу діяльності юридичної особи. Так, якщо юридична особа діятиме у сфері публічного права й виконуватиме відповідні функції, у тому числі освітні, то вона є суб'єктом публічного права й повинна створюватися в порядку, визначеному для таких осіб [11, с. 177]. Однак навряд чи є можливим встановити чіткі межі сфери публічного та приватного права.

Тому уважасмо більш обґрунтовану позицію, відповідно до якої для юридичної особи публічного права характерно таке: до ознак юридичної особи публічного права варто зарахувати юридичну особу публічного права, що створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування; порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України й законом; юридичні особи публічного права наділяються спеціальною цивільною правоздатністю; юридичні особи публічного права діють з метою забезпечення публічних інтересів і потреб значної кількості людей [12, с. 58]. Отже, окремі ВНЗ прямо зараховуються законодавством до юридичних осіб публічного права: навчальні заклади, створені державою (ч. 2 ст. 167 Цивільного кодексу України); навчальні заклади, створені Автономною Республікою Крим (ч. 2 ст. 168 Цивільного кодексу України); навчальні заклади,

створені територіальними громадами (ч. 2 ст. 169 Цивільного кодексу України). Відповідно, приватні ВНЗ належать до юридичних осіб приватного права. Так, рішення про створення ВНЗ приймається Кабінетом Міністрів України (для ВНЗ державної форми власності), органами місцевого самоврядування (для ВНЗ комунальної форми власності), фізичними та/або юридичними особами (для ВНЗ приватної форми власності). При цьому ВНЗ державної, комунальної й приватної форми власності мають рівні права в провадженні освітньої, наукової та інших видів діяльності. Відмінності між ВНЗ приватного й публічного права проявляються в їх фінансуванні та правовому режимі майна.

Ще однією ознакою установи як організаційно-правової форми ВНЗ є її неприбутковість. Установа є неприбутковою за умови, що вона утворена та зареєстрована в порядку, визначеному законом, який регулює діяльність відповідної неприбуткової організації; її установчі документи містять заборону розподілу отриманих доходів (прибутків) або їхніх частини серед засновників (учасників), членів такої організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних із ними осіб; її установчі документи передбачають передання активів одній або кільком неприбутковим організаціям відповідного виду або зарахування до доходу бюджету в разі припинення юридичної особи (у результаті її ліквідації, злиття, поділу, приєднання або перетворення); унесена контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій (п. п. 133.4.5 п. 133.4 ст. 133 Податкового кодексу України [13]). Із цього приводу не можуть бути визнані неприбутковими ВНЗ, які основані та продовжують діяти в організаційно-правовій формі господарського товариства.

Неприбутковість ВНЗ не позбавляє його статусу суб'єкта господарювання. Так, ВНЗ може здійснювати некомерційну господарську діяльність, тобто самостійну систематичну господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямовану на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку (ст. 52 Господарського кодексу України). Більше того, ВНЗ можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, сприяє її досягненню (ст. 86 Цивільного кодексу України). Це знаходить своє підтвердження в Законі України «Про вищу освіту», відповідно до якого ВНЗ має право на таке: провадити видавничу діяльність, зокрема видавати підручники, навчальні посібники й наукові праці, а також розвивати власну поліграфічну базу; провадити фінансово-господарську та іншу діяльність відповідно до законодавства і статуту вищого навчального закладу; провадити фінансово-господарську діяльність в Україні й за кордоном; використовувати майно, закріплене за ним на праві господарського відання, у тому числі для провадження господарської діяльності, передавати його в оренду та користування відповідно до законодавства; брати участь у формуванні статутного капіталу інноваційних структур і утворених за участю вищих навчальних закладів малих підприємств, що розробляють і впроваджують інноваційну продукцію, шляхом унесення до них нематеріальних активів (майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності); засновувати підприємства для провадження інноваційної й/або виробничої діяльності; може надавати фізичним і юридичним особам платні послуги за умови забезпечення надан-

ня належного рівня освітніх послуг як основного статутного виду діяльності тощо (ст. ст. 32, 70, 73).

У літературі до ознак, які характеризують установу саме як організаційно-правову форму юридичної особи, зараховують такі: засновники установи не мають права участі в управлінні нею, створення установи вимагає обов'язкового об'єднання майна засновників, а якщо він один, то виділення цього майна; установи задовольняють суспільні інтереси та потреби фізичних осіб, що не є їхніми членами (так названих дестинаторів); коло осіб, які користуються послугами установи, не визначене кількісно; мета й направленість діяльності установи визначена завчасно волею засновника, який також визначає спосіб формування органів установи [14, с. 8–9]. Ці ознаки варто вважати загальними, тобто притаманними всім установам. Ураховуючи, що особливості правового статусу окремих видів установ установлюються законом, ознаки організаційно-правової форми ВНЗ деталізуються в Законі України «Про вищу освіту», де визначається таке: повноваження засновника (засновників) ВНЗ (ст. 15); основні завдання ВНЗ (ст. 26); вимоги до статуту ВНЗ (ст. 27); порядок утворення, реорганізації та ліквідації ВНЗ (ст. 31); структура ВНЗ (ст. 33); порядок управління ВНЗ (ст. ст. 34–43); правовий режим майна ВНЗ (ст. 70) тощо. Більше того, правовий статус ВНЗ залежить від його типу (університет, академія, інститут, коледж) і присвоєння статусу національного чи дослідницького університету.

На основі проведеного дослідження доходимо таких висновків:

1. Законодавство передбачає єдино можливу організаційно-правову форму ВНЗ – установи. Однак це правило застосовується тільки до державних і комунальних ВНЗ, а також новостворених приватних ВНЗ і приватних ВНЗ, які вже створені в організаційно-правовій формі установи. Приватні ВНЗ, які створені відповідно до раніше чинного законодавства в інших організаційно-правових формах, у тому числі у формі господарського товариства, можуть продовжувати діяти в таких формах.

2. Термін «заклад» щодо ВНЗ не означає окремої організаційно-правової форми, а лише вказує на специфіку установи, яка зумовлена особливостями сфери основної діяльності – освітньої діяльності, що провадиться з метою забезпечення здобуття вищої, післядипломної освіти й задоволення інших освітніх потреб здобувачів вищої освіти та інших осіб.

3. ВНЗ можуть належати до юридичних осіб публічного права (ВНЗ, створені державою, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами) і до юридичних осіб приватного права (приватні ВНЗ), що зумовлює відмінності в їх фінансуванні та правовому режимі майна.

4. ВНЗ діє на засадах неприбутковості й належить до неприбуткових організацій за дотримання умов пп. 133.4.5 п. 133.4 ст. 133 Податкового кодексу України. Не можуть бути визнані неприбутковими приватні ВНЗ, які основані й продовжують діяти в організаційно-правовій формі господарського товариства. При цьому ВНЗ є суб'єктом некомерційної господарської діяльності, може поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо це відповідає меті ВНЗ і сприяє її досягненню.

5. Поряд із загальними ознаками установи, передбаченими цивільним законодавством, організаційно-правовій формі ВНЗ притаманні спеціальні ознаки, установлені законодавством про вищу освіту, перелік і зміст яких потребують більш детального дослідження.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 4044. – Ст. 356.
2. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [монографія] / І.М. Кучеренко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Аста, 2004. – 327 с.
3. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 року № 1556VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 3738. – Ст. 2004.
4. Про освіту : Закон Української Радянської Соціалістичної республіки від 23 травня 1991 року № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
5. Нестеренко П.В. Вищі навчальні заклади як суб'єкти майнових правовідносин : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / П.В. Нестеренко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 19 с.
6. Острівний І.М. Моделювання організаційно-правових форм вищих навчальних закладів приватної форми власності / І.М. Острівний // Держава і право : зб. науков. пр. – 2011. – № 1 (51). – С. 398–404.
7. Нестеренко П.В. Особливості організаційно-правової форми вищих навчальних закладів приватної форми власності / П.В. Нестеренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006 – Вип. 33. – С. 338–343.
8. Дерев'янюк Б.В. Правове регулювання господарської діяльності навчальних закладів : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.04 / Б.В. Дерев'янюк ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2013. – 504 с.
9. Астахов В. Приватное образование: тенденции и перспективы правового регулирования / В. Астахов // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 4. – С. 43–46.
10. Лещенко Д.С. Правовий статус установ в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Д.С. Лещенко. – К., 2005. – 196 с.
11. Гражданское право Украины : [учебник] / Е.О. Харитонов, Н.А. Саниахметова. – Х. : Одиссей, 2004. – 960 с.
12. Посикалюк О.О. До питання про поняття юридичної особи публічного права / О.О. Посикалюк // Університетські наукові записки. – 2015. – № 1. – С. 46–59.
13. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № № 13, 13–14, 15–16, 17. – Ст. 112.
14. Лещенко Д. С. Правовий статус установ в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Д.С. Лещенко ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.

Бабюк М. П. Организационно-правовая форма высшего учебного заведения как юридического лица

Аннотация. В статье исследуется организационно-правовая форма высшего учебного заведения как юридического лица. На основе анализа научных взглядов выделено четыре подходы к пониманию организационно-правовой формы высшего учебного заведения. Установлено соотношение понятий «учреждение» и «заведение». Раскрыто признак неприбыльности как принцип деятельности высшего учебного заведения. Очерчен круг специальных признаков организационно-правовой формы высшего учебного заведения в соответствии с законодательством о высшем образовании.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, учреждение, организационно-правовая форма.

Babyuk M. The organizational-legal form of a higher educational establishment as legal entity

Summary. Article deals with research the organizational-legal form of higher educational establishment as legal entity. Based on the scientific views analysis four approaches to understanding the legal form of a higher educational establishment were distinguished. The ratio between the concepts “institution” and “establishment” have been determined. The feature of unprofitability as general foundation of higher educational establishment activity is singled out. The special features of organizational-legal form of higher educational establishment were determined, in concordance with higher education law.

Key words: higher educational establishment, institution, organizational-legal form.

